

WSPOMNIENIE: DOC. DR HAB. EUGENIUSZ NOWAK (1933–2024)

EUGEN NOWAK
ZBIGNIEW GŁOWACIŃSKI
PIOTR PROFUS

18 grudnia 2024 roku zmarł w Bonn w Niemczech w wieku 91 lat polski ornitolog i ekolog doc. dr hab. Eugeniusz Nowak. Jego zainteresowania naukowe obejmowały geografię zwierząt, ekologię i biologię dziko żyjących zwierząt, w tym również migracje ptaków i ochronę przyrody. Jego dewizą było budowanie międzynarodowej współpracy w imię działań na rzecz nauki i ochrony przyrody. Przełamując antagonizmy i zaszłości polityczne nawiązywał transgraniczne wspólne działania na polu naukowym między Wschodem a Zachodem, między byłym „blokiem wschodnim” a Europą Zachodnią, a w szczególności między Niemcami a Polską. Współpraca polsko-niemiecka na różnych poziomach działalności społecznej niewątpliwie przyczyniła się do porozumienia między dwoma sąsiadującymi narodami o szczególnie trudnej wspólnej przeszłości.

*Doc. Eugeniusz Nowak w czasie wygłaszania referatu w Krakowie 26 XI 2011 r.
fot. Krzysztof Czajowski*

Urodził się 8 czerwca 1933 roku w Pudliszkach w Wielkopolsce, w rodzinie nauczycielskiej jako jeden z czworga braci. Maturę uzyskał w 1951 roku w Miliczu na Dolnym Śląsku. Zainteresowanie ornitologią zrodziło się u Niego w szkole średniej, podczas obserwacji obrączkowania mew śmieszek *Chroicocephalus ridibundus* na stawach rybnych koło Milicza. Jak pisze w swojej własnej notce biograficznej *Do ornitologii „przywabiły mnie” stawy milickie, książki prof. Jana Sokołowskiego i obrączkowanie ptaków*. Zainteresowania przyrodnicze kontynuował w trakcie studiów na kierunku biologia, najpierw przez dwa semestry w Gdańsku na ówczesnej Państwowej Wyższej Szkole Powszechnej, następnie przez trzy lata na Uniwersytecie

*W przerwie między referatami na zjeździe Niemieckiego Towarzystwa Ornitologicznego (Deutsche Ornithologen-Gesellschaft) w Schwyz w trakcie wycieczki do średniowiecznej biblioteki w Opactwie Benedyktynów w Einsiedeln w Szwajcarii. Na zdjęciu od lewej: śp. dr Walther Thiede, osoba nieznana, doc. Eugeniusz Nowak i prof. dr Urs N. Glutz von Blotzheim – organizator zjazdu (6 X 2001 r.)
fot. Piotr Profus*

Warszawskim, by końcową pracę dyplomową dotyczącą ekspansji sierpówki w Europie i Azji napisać w Niemczech, na Uniwersytecie Humboldta w Berlinie, pod kierunkiem prof. Erwina Stresemanna. Po uzyskaniu magisterium, jesienią 1958 roku podjął pracę asystenta w Instytucie Zoologicznym Uniwersytetu Warszawskiego, następnie w latach 1962–1966 był starszym asystentem w warszawskim Instytucie Ekologii PAN. Po otrzymaniu w roku 1966 stopnia doktora na Uniwersytecie Warszawskim do 1971 roku pracował na stanowisku adiunkta w olsztyńskiej Wyższej Szkole Rolniczej w Pracowni Łowiectwa w Łęczanach na Mazurach. Po habilitacji przeprowadzonej na UW w 1971 roku objął stanowisko docenta w Instytucie Zoologicznym UW. Uniwersytecki roczny urlop 1973/74 spędził w Anglii w Slimbridge jako administrator naukowy w Międzynarodowym

Biurze Badań Ptaków Wodnych (International Waterfowl Research Bureau – IWRB), a od 1974 roku jego dalsza kariera naukowa przebiegała za granicą. Najpierw przez rok był docentem na Uniwersytecie w Essen, a w latach 1975–1998 roku, aż do przejścia na emeryturę, pracował naukowo w Bonn-Bad Godesberg w Federalnym Centrum Badaawczym Ochrony Przyrody i Ekologii Krajobrazu (Bundesforschungsanstalt für Naturschutz und Landschaftsökologie) (przemianowanym w 1993 r. na Federalną Agencję Ochrony Przyrody – Bundesamt für Naturschutz).

Od 1993 roku do przejścia na emeryturę w 1998 roku był doradcą naukowym w Sekretariacie UNEP/CMS Konwencji Bońskiej o ochronie zwierząt wędrownych mającej swą siedzibę w Bonn, a rząd niemiecki stał się jej depozytariuszem.

E. Nowak z niemiecką grupą pasjonatów ornitologów w Stacji Ornitologicznej MiIZ PAN w Gdańsku-Górkach Wschodnich (26.04.2006 r.)
fot. Tomasz Mokwa

W latach 1989–1991 docent Nowak wziął udział w trzech wyprawach na Półwysep Tajmyr na Syberii, podczas których współpracował z niemieckimi i radzieckimi naukowcami badając lęgowe populacje dzikich gęsi. Na emeryturze podjął współpracę jako wolontariusz i członek zarządu powierniczego z pozarządową organizacją ochrony przyrody – fundacją EuroNatur w charakterze konsultanta projektów. W ramach dwóch projektów realizowanych w latach 1999–2003, dotyczących ochrony nietoperzy, przekształcono dawne bunkry wojskowe na pograniczu Polski, Czech i Niemiec w schroniska dla nietoperzy. Z inicjatywy doktora Nowaka w prace zaangażowani byli żołnierze niemieccy i polscy. W 2009 roku został uhonorowany Medalem Zasługi Republiki Federalnej Niemiec.

Docent E. Nowak, zanim osiadł z rodziną w Niemczech pełnił na polskich uczelniach i w Polskiej Akademii Nauk różne funkcje etatowe, jak też współorganizował z koleżeństwem ożywiające naukę międzynarodowe spotkania i konferencje naukowe. Należał do aktywnych i społecznie zaangażowanych naukowców, razem z kolegami o podobnych zainteresowaniach tworzyli nieformalną grupę ekologów i ornitologów, którzy nierzadko nadawali ton pracom naukowym w obrębie swoich placówek bądź otwierali w nich nowe zadania naukowo-badawcze. W Warszawie docent Nowak utrzymywał szczególnie dobre relacje ze środowiskiem przyrodniczym Uniwersytetu Warszawskiego i Instytutu Ekologii PAN, kierowanym przez prof. Kazimierza Petrusewicza. W „grupie doktorów” współpracował m.in. z Kazimierzem A. Dobrowolskim, Zygmuntem Pielowskim i Janem K. Pinowskim. Grupa próbowała swych sił w odbudowie i „podboju” powojennego świata nauki. Entuzjaści otwartej

nauki (nauki bez granic) szybko zderzyli się z polityczną i biurokratyczną rzeczywistością. W warunkach kryzysu gospodarczego grupa organizowała w kraju międzynarodowe spotkania naukowe, najczęściej z zakresu ornitologii i ekologii, które przyniosły polskiej nauce sporo międzynarodowego uznania.

Organizował lub współorganizował krajowe i międzynarodowe zjazdy i konferencje naukowe, z których najważniejszymi są w kolejności chronologicznej: konferencja poświęcona międzynarodowej współpracy nad badaniami ptaków wodnych w Jabłonnej koło Warszawy w 1966 roku, stanowiąca pierwsze spotkanie specjalistów ze Wschodu i Zachodu; zjazd delegatów państw członkowskich IWRB w Warszawie 1973 roku; międzynarodowa konferencja poświęcona ochronie obszarów podmokłych i ptaków wodnych w Heiligenhafen (w dawnym RFN) w 1974 roku; konferencja poświęcona problematyce ochrony ptaków wędrownych, głównie bociana białego (ale też innych taksonów), której jednym z wątków było zastosowanie telemetrii satelitarnej w badaniach wędrówek ptaków. Docent, jako jeden z pierwszych, zastosował telemetrię satelitarną u ptaków. Przy ścisłej współpracy z prof. Peterem Bertholdem ze Stacji Ornitologicznej w Radolfzell na początku lat 90. XX wieku pierwsze bociany białe wyposażono w nadajniki satelitarne.

Brał udział w tworzeniu i wdrażaniu międzynarodowych aktów prawnych z zakresu ochrony przyrody: Konwencji Ramsarskiej (konwencja o obszarach wodno-błotnych mających znaczenie międzynarodowe, zwłaszcza jako środowisko życia ptaków wodnych), Konwencji Bońskiej (konwencja o ochronie wędrownych gatunków dzikich zwierząt), tzw. Dyrektywy Ptasiej (2009/147/WE) – dyrektywy Parlamentu Europejskiego w sprawie ochrony dzikiego ptactwa, sta-

nowiącej podstawę do tworzenia obszarów Natura 2000.

Podczas pracy w Federalnej Agencji Ochrony Przyrody dr Nowak odegrał kluczową rolę w opracowaniu niemieckiej czerwonej listy (Rote Liste) gatunków zwierząt i roślin zagrożonych wyginięciem. Publikacja doczekała się już kilku wydań. Ostatnie wydanie Rote Liste ukazało się w 1994 roku pod redakcją Docenta Nowaka, z udziałem autorskim znanych ekspertów niemieckich (J. Blab i R. Bless). Później koordynację spisów i klasyfikację gatunków zagrożonych w skali regionów i świata przejęła IUCN. Pan docent Nowak uczestniczył także w zespole autorskim *Polskiej czerwonej książki zwierząt*, gdzie z zawodową pedanterią opisał dwa słabo nam znane północne gatunki ptaków – nura czarnoszyjowego *Gavia arctica* i pardwę mszarną *Lagopus lagopus*.

Spośród wielu publikacji Docenta przeważają artykuły i przyczynki faunistyczno-ekologiczne oraz prace poświęcone ochronie przyrody. Oprócz wspomnianych już (niemieckich) Czerwonych List w dorobku publikacyjnym Docenta znajdują się też prace popularnonaukowe i przeglądowe. Z jego oryginalnych prac naukowych za najważniejsze uchodzą publikacje o sierpówce *Streptopelia decaocto* – gatunku, który na naszych oczach od połowy XX stulecia opanował niemal całą Europę. Problematyka rozprzestrzeniania się zwierząt stanowiła mocną specjalność naukową Docenta Nowaka. Pracę na ten temat wydał w Instytucie Ekologii PAN w Warszawie (Nowak 1971, 1974) i na jej podstawie obronił rozprawę habilitacyjną.

Był jednym z autorów redagowanego przez prof. Kazimierza A. Dobrowolskiego ilustrowanego dzieła *Ptaki Europy – przewodnik terenowy*, znakomitego dzieła, któ-

Akcja poszukiwania kazarki czubatej prowadzona w latach 1982–1987 obejmująca m.in. emisję ulotek z wizerunkiem gatunku i prośbą o kontakt potencjalnych obserwatorów w kilku wersjach językowych. Autorem rysunku jest Władysław Siwek

re ukazało się w 1982 roku (w apogeum stanu wojennego w Polsce), nieoczekiwanie stając się silnym, światowym konkurentem dla najdoskonalszych tego typu wydawnictw, takich jak atlasy ornitologiczne Rogera Petersona czy Arthura Singera. Wkład merytoryczny i organizacyjny pana Docenta był tu bardzo znaczący. Przy okazji prac nad przewodnikiem nawiązano współpracę z genialnym artystą rysownikiem Władysławem Siwkiem, z którym docent Nowak do końca utrzymywał przyjazne relacje. Władysław Siwek był rów-

nież autorem rysunku kazarki czubatej *Tadorna cristata* – gatunku uznawanego za wymarły, którego dowody obecności próbowano wykryć (bez rezultatu) w krajach basenu Morza Japońskiego. Dla rozpropagowania kampanii poszukiwawczej z inspiracji Docenta wydrukowano pół miliona ulotek w kilku wersjach językowych oraz opublikowano liczne artykuły prasowe. Prowadzona przez pięć lat akcja (od 1982 roku) nie przyniosła jednak oczekiwanych efektów.

Na emeryturze zrodziło się Jego niezwykle dzieło, bynajmniej nie dotyczący ornitologii, ale na styku totalitarnej polityki i nauk biologicznych. Autor opisuje sylwetki 55 naukowców przyrodników, głównie ornitologów środkowoeuropejskich i radzieckich, którym przyszło pracować pod ideologiczną presją totalitaryzmów XX wieku Europy i Azji nazizmu, stalinizmu czy maoizmu. Czytelnik odkrywa, jak wielki i często zgubny wpływ na rozwój nauki może mieć sytuacja polityczna, a także jak

w tych ekstremalnych okolicznościach siła ludzkiego charakteru może ocalić osiągnięcia nauki od całkowitego zniszczenia. Są tu opisani przyrodnicy różnych narodów – narażeni na prześladowania, zwolnienia, upokorzenia, aresztowania, trafiający do nazistowskich obozów koncentracyjnych czy sowieckich łagrów, karierowicze i pasjonaci, którzy realizowali badania wbrew wszelkim przeciwnościom, ludzie zwykli nieugięci, ale też znani, niepozbawieni słabości oraz tacy, którzy zachowali godność i człowieczeństwo w obliczu próby. Przedstawione w książce losy przyrodników są okazją do przypomnienia trudnych czasów tym, którzy sami ich doświadczali, ale też młodym ludziom, którzy takich warunków nie poznali. Jak by postąpili, żyjąc w takich czasach? Tłumaczona na kilka języków i uznana na forach akademickich książka powstała w oparciu o gruntowną analizę dokumentów archiwalnych, materiałów udostępnionych z archiwów Europy Środkowej po upadku bloku wschodniego oraz wywiady ze współczesnymi świadkami – członkami rodzin i współpracownikami. Autor wielu znał osobiście. Pozycja została wydana najpierw w języku niemieckim pt. *Wissenschaftler in turbulenten Zeiten: Erinnerungen an Ornithologen, Naturschützer und andere Naturkundler* w roku 2005, jako wydanie rozszerzone i poprawione ukazała się w języku rosyjskim (2009) i niemieckim (2010), następnie przyszła kolej na wydanie w języku polskim w 2013 roku – *Ludzie nauki w czasach najtrudniejszych: wspomnienia o przyrodnikach* oraz przekład angielski w 2018 roku.

Pod koniec listopada 2011 roku na zaproszenie Małopolskiego Towarzystwa Ornitologicznego doc. E. Nowak przebywał w Krakowie. Uczestniczył m.in. w 43. Zjeździe Ornitologów Polski Południowo-Wschodniej, na którym wygłosił referat pt. *Wybrane sylwetki ornitologów polskich, niemieckich i ukraińskich* – w przygotowywa-

nym polskim wydaniu książki biograficznej ornitologów środkowoeuropejskich.

Eugeniusz Nowak został pochowany na cmentarzu w Bonn-Mehlem przy ulicy Domhofstraße.

Eugen Nowak
Eugen.Nowak@LFU.Brandenburg.de
Zbigniew Głowaciński
zbiglow@poczta.onet.pl
Piotr Profus
profus@iop.krakow.pl
Instytut Ochrony Przyrody PAN
al. Adama Mickiewicza 33, 31-120 Kraków

LITERATURA WYBRANA

Dobrowolski K.A. (red.) 1982. Ptaki Europy – przewodnik terenowy. PWN, Warszawa.
Nowak E. 1971. O rozprzestrzenianiu się zwierząt i jego przyczynach (na przykładzie 28 współcześnie rozprzestrzeniających się gatunków z terenu Europy). Zeszyty Naukowe IE PAN 3: 1–255.
Nowak E. 1974. Zwierzęta w ekspansji. Wiedza Powszechna, Warszawa.
Nowak E. 2005. Wissenschaftler in turbulenten Zeiten: Erinnerungen an Ornithologen. Stock & Stein Verlags, Schwerin.